

रौप्य महोत्सवी
वर्ष २०१८

// स्त्रीशक्तिरतुल्या सदा //

महाराष्ट्र राज्य महिला आयोग

संशोधन प्रकल्प योजना

पंतप्रधान उज्वला योजनेचा महाराष्ट्रातील अभ्यास

✉ mscwmahilaayog@gmail.com

🌐 www.mscw.org.in

📱 Maharashtra Rajya Mahila Ayog (@mahascw)

🐦 Maharashtra women commission (@mscw_bandra)

📱 Tejaswini App

✉ chairperson.mscw@gmai.com

🌐 www.vijayarahatkar.co.in

📱 @vijaya.rahatkar

🐦 @VijayaRahatkar

📱 vijayarahatkar.wordpress.com

महाराष्ट्र राज्य महिला आयोग

संशोधन प्रकल्प योजना

पंतप्रधान उज्वला योजनेचा महाराष्ट्रातील अभ्यास

पंतप्रधान उज्ज्वला योजना

❖ भारतातली सदयस्थिती

“महिलांचा मुळातला प्रश्न आहे तो वेळेच्या गरिबीचा. जगभरातल्या बहुतांश महिलांचे रोजचे साडेचार तास एकही पैसा मिळवून न देणाऱ्या कामांपायी खर्च होत असतात. त्यामुळं गरिबी कमी करायची असेल तर हा वाया जाणारा वेळ कमी केला पाहिजे,” असं मिलिंडा गेट्स म्हणतात. ‘वर्ल्ड एनर्जी आउटलुक 2015’ मध्ये प्रसिद्ध झालेली आकडेवारी पाहिली की गेट्स यांच्या विधानातलं सत्य उमजतं. जगातले तब्बल 2 कोटी 70 लाख म्हणजेच जगाच्या लोकसंख्येपैकी थेट 40 टक्के लोक आजही लाकूड, गोवऱ्या, कोळसा या पारंपरिक इंधनावरच अवलंबून असल्याचं हा अहवाल सांगतो.

भारतातलं चित्र वेगळं नाही. ग्रामीण भागातल्या वाड्यावस्त्या असोत की शहरांमधल्या झोपडपट्ट्या. दारिद्र्यरेषेखालील या घरांमधल्या स्त्रियांना लांबवर जाऊन काट्याकुटक्या शोधाच्या लागतात. घरात गायींमहशी असतील तर शेणाच्या गोवऱ्या थापाव्या लागतात. घरात गायींमहशी नसतील तर रस्त्यावर पडलेलं शेण गोळा करत गावभर फिरावं लागतं. हे इंधन जमवण्यात किती उर्जा आणि वेळ खर्च होतो हे तिचं तिला माहिती. इंधन जमवण्याचा व्याप जेवढा मोठा तितकीच कठीण गोष्ट चुलीपुढं बसण्याची. चुलीत जाळ करणं, फुंकणीनं फुंकून तो टिकवणं, त्यावर स्वयंपाक करणं हे करताना ती बाई स्वतः काळवंडते, तिचं घर काळवंडतं. घरातील लेकरंबाळं, म्हातारी माणसं अपायकारक धुरानं खोकत बसतात. चुलीवरचं काम झाल्यावर पुन्हा धुरानं काळी पडलेली भांडीकुंडी धुऊन स्वच्छ करण्यासाठीही शक्ती राखून ठेवावी लागते ती वेगळीच. एवढं झाल्यावर मग पोटापाण्यासाठी पुन्हा कामाला घर सोडायचं. हे कष्टमय जीवन रोजचं. सणवार नाही, थंडीपाऊस नाही, आजारपण, दुखलं-खुपलं नाही. आयुष्य जातं चुलीपुढं आणि चुल पेटवण्यासाठीचं सरपण गोळा करण्यात. दिवसातल्या चार-पाच तासांच्या या यातनांना आजवर पर्यायच नव्हता.

हे कष्टप्रद जीवन शे-दोनशे घरांमधल्या स्त्रियांच्या वाट्याला आलेलं नाही. भारतातल्या तब्बल दहा कोटी कुटुंबांकडं आजही स्वयंपाकासाठी लागणारं स्वच्छ इंधन नाही. केंद्रीय सांख्यिकी विभागाच्या ताज्या आकडेवारीनुसार ग्रामीण भारतातल्या 67 टक्क्यांहून अधिक घरांमध्ये आजही चुलीवरच स्वयंपाक केला जातो. 2011 च्या जनगणनेचा विचार करता ग्रामीण आणि शहरी भागातल्या 49 टक्के घरांमध्ये जळण म्हणून लाकूडफाटा वापरला जातो. 16.8 टक्के घरात पिकांची धाटं, टाकाऊ भाग वापरला जातो.

देशातले दोन ते तीन कोटी लोक लाकूडफाटा, जळण शोधण्याच्या कामातच अडकलेले असतात. त्यात महिलांचं प्रमाण सर्वाधिक असतं. (व्यंकटेश्वरन, 1992) खरं तर स्थलकालप्रमाणं आणि सरपणाच्या प्रकारानुसार महिलांचा इंधन गोळा करण्याचा कालावधी बदलतो. दिल्लीसाठी केलेल्या एका अभ्यासावरून असं दिसून आलं, की दिल्लीतल्या

झोपडपट्टीत राहणाऱ्या महिलेला इंधनासाठी दररोज दोन तास सरपण गोळा करावं लागतं. (मल्होत्रा, सक्सेसा आणि जोशी 2000). जगातल्या ओईसीडी गटातल्या 29 देशांमध्ये महिला आणि पुरुष यांच्या कामाचं सर्वेक्षण झालं. या सर्वच देशातल्या महिला अप्रत्यक्ष उत्पन्न असणारं काम पुरुषांपेक्षा जास्त करत असल्याचं आढळलं. पारंपरिकरित्या स्वयंपाक आणि संबंधीत कामं 84 टक्केवेळा महिलांकडंच सोपवलेली असतात. भारतातल्या स्त्रिया सर्वसाधारणपणे नऊ तास काम करतात आणि पुरुष सात तास. या काही संदर्भांचा विचार केल्यावर असं लक्षात येतं की ग्रामीण भारतातल्या 80 टक्के स्त्रियांचा वेळ सरपण गोळा करण्यात जातो. रोजच्या कामांचाच बोजा इतका असल्यावर या स्त्रियांना स्वतःचे छंद, आरोग्य, शिक्षण यासाठी वेळ कुठून मिळणार? महिलांची ही वेळेची गरिबी दूर करण्याच्या दृष्टीनं वेगवेगळ्या टप्प्यांवर प्रयत्न झाले, चालू आहेत.

2001 च्या गणनेनुसार भारतातल्या साधारणपणे 70 टक्के घरांमध्ये स्वयंपाकासाठी देशी चुलींचा वापर केला जातो (सेंटर फॉर मायक्रो फायनान्स 2016-2010) आयआयटी, मुंबई आणि अमेरिकेतल्या हेल्थ इफेक्ट्स इन्स्टिट्यूट फॉर हेल्थ मॅट्रिक्स अँड इव्हॅल्युएशन यांनी घरातल्या वायुप्रदूषणाचा अभ्यास भारतात केला. त्यानुसार 2015 मध्ये 26.7 लाख मृत्यू हे केवळ चुलीत घातलेल्या सरपणामुळं झाले आहेत. कोळशाचा वापर इंधन म्हणून केल्यानं 16.6 लाख मृत्यू झाले आहेत. (नंदी, 2018) चुलीत लाकडं, शेण, कोळसा, अन्य सरपण जाळल्यानं निर्माण होणाऱ्या धुरावाटे अनेक घातक पदार्थ पहिल्यांदा चुलीजवळ बसणाऱ्या स्त्रीच्या आणि घरातल्या लहान मुलांवर दुष्परिणाम करतात. आर्थिक स्थिती, इंधनाची उपलब्धता आणि स्वयंपाक करण्याची पद्धत यांचा एकमेकांशी जवळचा संबंध आहे. या पार्श्वभूमीवर चूल आणि चुलीसाठीचं इंधन गोळा करण्यासाठीचे कष्ट लक्षात घेता स्त्रियांना चुलीपासून मुक्ती देणं हे सर्वात महत्वाचं आहे. स्त्रियांचं, लहान मुलांचं मानसिक-शारीरिक आरोग्य, आर्थिक स्थिती आणि पर्यावरण या सगळ्यांचं संवर्धन करण्यासाठी महिलांना चुलीपासून दूर न्यायला हवं, हे ओळखून पंतप्रधान नरेंद्र मोदींनी केंद्र सरकारची महत्वाकांक्षी 'पंतप्रधान उज्ज्वला योजना' हाती घेतली.

■ योजनेची उद्दिष्टे -

- महिलांना शारीरिक आणि मानसिकदृष्ट्या सक्षम करणं आणि त्यांचं आरोग्य सुधारणं
- जैविक इंधनामुळं होणारे आरोग्यसंबंधित गंभीर आजार आणि मृत्यूदर कमी करणं.
- स्वयंपाकासाठी वापरल्या जाणाऱ्या अशुद्ध इंधनामुळं होणारे अपघात मृत्यू किंवा गंभीर रोगांचे बळी कमी करणं.
- चुलीवर स्वयंपाक करणाऱ्या स्त्रियांची मुलं अनेकदा तिच्या आसपासच असतात. घरातल्या धुरामुळं होणाऱ्या प्रदुषणातच ती श्वास घेतात. यातून लहान मुलंदेखील श्वसन विकारांना बळी पडतात. यातून त्यांची सुटका करणं.
- महिला-बालकांचे आरोग्य संवर्धन करुन देशाच्या सामाजिक प्रगतीला हातभार लावणं, महिलांना सक्षम करुन कुटुंबाच्या आर्थिक प्रगतीला चालना देणं.

❖ महाराष्ट्रातल्या उज्ज्वला योजनेचा अभ्यास

देशातल्या अर्थी लोकसंख्येचा विचार करुन पंतप्रधान नरेंद्र मोदींनी आणलेली महत्वाकांक्षी उज्ज्वला योजनेला महाराष्ट्रात मिळालेला प्रतिसाद कसा आहे, महिलांची मतं काय आहेत हे जाणून घेणं हा अभ्यासाचा मुख्य विषय आहे. त्या अनुषंगानं महाराष्ट्रातल्या इतर भागाच्या तुलनेत आर्थिकदृष्ट्या मागास मराठवाड्याची निवड संशोधकानं केली. नांदेड, उस्मानाबाद, लातूर आणि बीड हे जिल्हे निवडण्यात आले. राज्य महिला आयोगानेही याच जिल्ह्यांची शिफारस केली होती. या जिल्ह्यांचा मानव विकास निर्देशांक, जिल्ह्यांची आर्थिक स्थिती, मागासलेपण लक्षात घेऊन या जिल्ह्यांची निवड केली गेली. प्रत्यक्ष पाहणीसाठी या जिल्ह्यातली शहरी, निमशहरी आणि खेड्यांची गावे निश्चित केली.

अभ्यासाची उद्दीष्टं

- स्वयंपाकाच्या इंधनापोटी होणाऱ्या कष्टातून महिलांची सुटका झाली का हे अभ्यासणे.
- महिलांचे आरोग्य सुधारण्यासाठी योजनेची मदत झाली का ते अभ्यासणे.
- महिलांना स्वच्छ आणि तात्काळ एलपीजी इंधन मिळाल्याने वाचलेल्या कष्टाचा आणि उपलब्ध झालेल्या वेळेचा उपयोग त्या स्वतःसाठी आणि त्यांच्या कुटुंबांसाठी कशा करतात हे अभ्यासणे.
- चुलीसाठी लागणाऱ्या लाकूडफाट्यासारखे इंधन जाळल्याने तयार होणारा धूर प्रदूषण करतो, धुरामुळे आरोग्य बाधित होते याची जाणीव महिलांना झाली का हे अभ्यासणे.
- लाकूडफाट्यासाठी वृक्षतोड केल्याने होणारे दुष्परिणाम शिवाय पर्यावरणाच्या विविध घटकांबद्दलची जाणीव अभ्यासणे.

अभ्यासाची गृहीतकं

- स्वयंपाकासाठी लागणाऱ्या घरगुती इंधनाच्या कष्टाला पर्याय मिळाल्यानं महिलांची कष्टातून सुटका झाली.
- एलपीजीसारख्या स्वच्छ आणि तात्काळ उपलब्ध होणाऱ्या इंधनामुळे महिलांच्या आरोग्य समस्या कमी झाल्या.
- एलपीजीमुळे वाचलेले कष्ट आणि वेळ यांचा उपयोग त्या इतर कामांसाठी करतात आणि मोबदला मिळणारे काम करुन घराची आर्थिक प्रगती उंचावण्यासाठी काम करतात. मुलांचे आरोग्य, शिक्षण आणि स्वतःचे शारीरिक आणि मानसिक स्वास्थ्य जपण्याचा प्रयत्न करतात.
- चुलीतून येणारा धूर, राख घातक आहे. त्याचे आरोग्यावर अपायकारक परिणाम होतात याची जाणीव महिलांना झाली आहे.
- वृक्षतोड, प्रदूषण त्यामुळे होणारी तापमानवाढ स्थानिक पर्यावरणाचे प्रश्न याची जाणीव महिलांना झाली.

उद्दीष्टं आणि गृहीतकं निश्चित झाल्यावर संशोधकानं उस्मानाबाद, तुळजापुर (जि. उस्मानाबाद) या तालुक्यातल्या बिजनवाडी, हिप्परगा, इंदिरानगर, काकरंबा, मंगरुळ, शिवाजीनगर येथील महिलांकडून माहिती घेतली व प्रश्नावली भरून घेतली. नांदेड शहरातल्या झोपडपट्टी-गल्ल्यांमधून तसेच अर्धापूर व लोहा या तालुक्यात सर्वेक्षण करण्यात आले. बीड, केज (जि. बीड) तालुक्यातल्या मौजे सांदोळा, कोरेगाव, जीवाची वाडी, बोरगाव, युसूफ वडगाव, नांदुर घाट या गावांमध्ये सर्वेक्षण झाले. लातूर, रेणापुर (जि. लातूर) तालुक्यातल्या वासनगाव, हरगुल, पाखरवाडी येथेही महिलांच्या प्रत्यक्ष भेटी घेऊन त्यांच्याशी बोलून सर्वेक्षण करण्यात आले.

उस्मानाबाद, नांदेड, बीड आणि लातूर या चारही जिल्ह्यांमध्ये प्रत्येकी शंभर याप्रमाणे चारशे महिलांकडून प्रश्नावली भरून घेण्यात आली. प्रश्नावलीमध्ये स्वतःची ओळख, इंधनाचा वापर, एलपीजीचा वापर, इंधन वापरासंबंधित आरोग्य आणि पर्यावरण या संदर्भातले एकूण 17 प्रश्न होते. महिला कोणत्या स्वरूपाचे काम करते, स्वयंपाकासाठी इंधन कोणते वापरते, त्यासाठी किती वेळ लागतो, स्वयंपाकाची चूल घरात की घराच्या बाहेर आहे, स्वयंपाक करताना मुलं कुठे असतात, एलपीजी वापरानंतर काय बदल झाले, बचत झालेल्या वेळेचा उपयोग कसा केला जातो या आशयाचे प्रश्न प्रश्नावलीत होते. त्यांच्या अनुभवांची, मतांची आणि सूचनांची नोंद स्वतंत्रपणे करण्यात आली.

❖ माहितीचे विश्लेषण

मराठावाड्यातल्या चार जिल्ह्यांमधल्या चारशे महिलांशी चर्चा करून भरलेल्या प्रश्नावलीच्या आधारे विश्लेषण करण्यात आले आहे. या शिवाय गॅस वितरक आणि गॅस एजन्सीचालकांशी झालेल्या चर्चेचाही यात समावेश आहे. हे संशोधन जानेवारी ते मे 2018 या कालावधीत केले गेले आहे. या कालावधीतल्या हिवाळा आणि उन्हाळा या ऋतूंचा संदर्भ घेतही महिलांनी संशोधकाला उत्तरे दिली आहेत.

महिलांशी संपर्क साधल्यानंतर उज्ज्वला योजनेची माहिती सर्वच जिल्ह्यातल्या लाभार्थी महिलांना होती, असे लक्षात आले. त्यांच्या आसपास राहणाऱ्या महिलांनाही या योजनेबद्दल माहिती होते. माहिती कुठून मिळाली, याबद्दल विचारणा केली असता 'सगळीकडेच माहिती मिळते', असे उत्तर आले. 'सगळीकडेच' याचा अर्थ नगरसेवक, सरपंच, गॅस एजन्सीतली व्यक्ती, ग्रामपंचायत येथून किंवा मराठी वृत्तपत्रांमधल्या जाहिराती या माध्यमातून महिलांना योजना समजली आहे. 'गॅस सिलेंडरसोबत गरीब महिलेचे छायाचित्र वृत्तपत्रात पाहिले आणि ही योजना गरीबांसाठी असल्याचे समजले,' असे महिलांनी सांगितले. शासनाकडे असणाऱ्या दारिद्र्यरेषेखालील नावांच्या यादीत नाव असले की ही योजना मिळते, असे महिलांनी सांगितले. टीव्ही आणि माहितीपत्रकांद्वारेही महिलांनी योजनेचा माहिती मिळालेली आहे.

नांदेडमधल्या हरबळ (ता. लोहा) गावचे सरपंच म्हणतात, की कोणतीही योजना असो आम्ही गावातल्या सगळ्यांना त्याची माहिती देतोच आणि त्या-त्या योजनेचा लाभ गरजूंना कसा मिळेल ते कळवतो. याच गावातल्या महिला म्हणतात, की निवडून आलेली मंडळी गावासाठीच्या योजनांची आणि त्यासाठी कोणती कागदपत्रे लागतात याचीही यादी घरोघर देतात. नांदेड झोपडपट्टीत राहणाऱ्या शबाना बेगम इलियास खान म्हणाल्या, की आमच्या नगरसेवकानं ही योजना आल्याचं सांगितलं. इथे सगळ्यांना योजना माहिती आहे. गॅस एजन्सीवाल्यानंही त्यांच्याकडेच्या यादीत आमचं नाव असल्याचं सांगितलं. गल्लीतल्या महिलासुद्धा एकमेकांना उज्ज्वला योजनेबद्दल सांगतात. कुणाकुणाला गॅस कनेक्शन मिळालं किंवा नाही, याची चर्चा गल्लीत होते. गॅस एजन्सीवाले गॅस जुळणीबद्दल माहिती देतात, गॅस चालू-बंद करण्याचा डेमो देतात. गॅस एजन्सीचे मुश्ताकभाई अली यांचं चांगलं सहकार्य मिळाल्याचं त्या सांगतात.

नांदूर फाटा (ता. केज, जि. बीड) येथील शबाना शेखाती शेख सांगतात, "गॅस एजन्सीवाल्याकडून पंतप्रधान उज्ज्वला योजना समजली. सासुबाईंना त्यांच्या नातेवाईकाकडून योजनेची माहिती मिळाली. त्यामुळं मी योजना कोणाला मिळते याची चौकशी चालू केली तेव्हा एजन्सीचाच माणूस घरी आला. त्याने योजना सांगितली आणि प्रशिक्षणही दिलं." उस्मानाबादेतल्या इंदिरानगरच्या रहिवाशी मीनाबाई बलभीम इंगळे म्हणाल्या, की योजनेची माहिती गल्लीतच झाली. गॅस एजन्सीवाला यादी घेऊन आला आणि त्यातून कळाले की पंतप्रधान उज्ज्वला योजनेत गॅस कनेक्शन मिळाले आहे.

बहुतांश महिलांना सरपंच, नगरसेवक, गॅस एजन्सी यांच्याकडून योजना समजल्याचे संशोधकाला आढळून आले. महत्वाचे म्हणजे शासनाच्या वतीने उज्ज्वला दिन साजरा करण्याचे गॅस वितरण कंपन्यांना सांगण्यात आले होते. त्याप्रमाणे या कंपन्यांनी उज्ज्वला दिन साजरा केला आणि त्याच्या बातम्या प्रसारमाध्यमांमधून आल्या. यातूनही जाणीवजागृती झाली.

तक्ता - प्रधानमंत्री उज्ज्वला योजना लाभार्थ्यांपर्यंत पोहोचण्याचे माध्यम

जिल्हा	जाहिराती-प्रसारमाध्यमे	सरपंच-नगरसेवक-लोकप्रतिनिधी	गॅस एजन्सी
नांदेड	22	100	100
उस्मानाबाद	15	100	100
लातूर	26	100	100
बीड	27	100	100

स्वयंपाकासाठी लागणारे इंधन

स्वयंपाकाच्या इंधनाबाबत लाभार्थ्यांनी संमिश्र स्वरूपाची उतरे दिली. काकरंबा (जि. उस्मानाबाद) येथील बागाबाई शिंदे म्हणाल्या, की आता गॅस आला आहे म्हणून गॅसवरच स्वयंपाक करतो. मात्र गॅस संपला की एक-दोन दिवस आम्ही शेण्या, शेतातल्या पिकांची राहिलेली धसकट यावर स्वयंपाक करतो. खरं सांगायचं तर गॅस घरात असावा असं नेहमी वाटायचं. आता गॅसची सवय झाल्यावर चूल पेटवा, धुरामुळं डोळ्यांचा त्रास सहन करा हा त्रास नकोसा वाटतो.

सांजा (जि. उस्मानाबाद) येथील अनिता पवार म्हणाल्या, की आता गॅसच वापरतो. गॅस संपायच्या आगोदरच दोन दिवस गॅसवाल्याला सांगतो. आता एक दिवस जरी गॅस नसेल तर त्रासाचा दिवस वाटतो. पण काही वेळा गॅस मिळालाच नाही तर चूल पेटवतो. तिर्थ खुर्द (ता. तुळजापुर, जि. उस्मानाबाद) येथील नकुशा माने, राजूबाई भगत यांनी याचप्रकारचे मत नोंदवले. या दोघींच्या मते - आता पहिल्यासारखं स्वतःच्या शेतातलं जळण-काटुक कोणी दुसऱ्याला देत नाही. त्यामुळं स्वयंपाकासाठीचं जळण दुसऱ्याकडून आणायला कसंतरी वाटतं. गावातली काही जमीन वनखात्याची आहे. त्यांनीही नियम कडक केलेत. तिथली झाडं-फांद्या तोडू देत नाहीत. त्यामुळं जळण कुठून आणायचं हा आमच्यासारख्या बायकांपुढं प्रश्नच होता. उज्ज्वला योजनेमुळं आमचं जीवन सोपं झालं. निदान महिन्याचा इंधनाचा प्रश्न सुटला. पण रोजचा स्वयंपाक कशावर करता, या प्रश्नावर शेजारच्या मालन तांबोळी म्हणतात, की आता गॅस वापरतोच पण अधुनमधून चूल वापरतो. गॅस संपेल अशी भीटी वाटत राहती. पुरवून

वापरायची सवय लागलीय. पण हसून त्या हेही मान्य करतात, की गॅसची सवय झाल्यानं आता चुलीचा कंटाळाच येतो.

केजच्या (जि. बीड) ज्योती क्षीरसागर म्हणतात, की आम्ही आता जास्तीत जास्त गॅस वापरतो. शेतातून आल्यावर पटकन स्वयंपाक होतो. गॅसच्या जोडीला विजेवरची शेगडीही वापरतो. पण आंघोळीचं पाणी तापवायला चुलीचाच वापर करतो. हरबळ (ता. लोहा, जि. नांदेड) गावच्या सयाबाई पल्लडवड, संगीता गोदवड, राधाबाई टोकलवाड सांगतात, की गॅसचा वापर आम्ही आता रोज करतो. सिलेंडर भरून आणताना एक-दोन दिवस गेले तर त्यावेळी चुलीवर स्वयंपाक करतो. सगळ्या गावातच आता गॅसचा वापर वाढला आहे. आंघोळीचं पाणी तापवायला मात्र आजही लोक शेतातल्या जळणाचा वापर करतात. या काही प्रातिनिधिक प्रतिक्रियांवरून लक्षात येतं की गॅस वापरण्याची सोय आणि सोपेपणा महिलांना आवडू लागलाय. पण नाईलाजानं अजूनही त्या काहीवेळा चूल वापरतात. गॅस पुरवून वापरणे, सिलेंडर वेळेत न मिळणं किंवा पैशांची बचत या कारणांपायी चुलीचा मर्यादीत वापर अजूनही काही ठिकाणी चालू आहे.

तक्ता -मराठवाड्यातल्या चारही जिल्ह्यातला इंधन वापर

इंधन प्रकार	वापरकर्ते	टक्केवारी
फक्त गॅस शेगडी	147	36.75
गॅससोबत इतर इंधन	128	32
संपल्यावर दुसरा सिलेंडर येईपर्यंत चूल	68	17
काही वेळेसच इतर इंधन	57	14.25

मराठवाड्यातल्या चारही जिल्ह्यांमधल्या आकडेवारीवरून असं दिसतं की उज्ज्वला योजनेत समावेश झाल्यानंतरही फक्त गॅसची शेगडी वापरणाऱ्यांची संख्या 36.75 टक्के आहे. घरातला सिलेंडर संपल्यानंतर दुसरा येईपर्यंतच्या काळात इतर इंधन वापरणाऱ्यांची संख्या 17 टक्के आहे. गॅसच्या शेगडीचा वापर जास्तीत जास्त करतो पण काहीवेळेस इतर इंधनही वापरतो असे म्हणणाऱ्या महिला 14.25 टक्के आहेत. परंतु, घरात गॅस असतानाही इतर बरोबरीनं इतर इंधनाचा वापर करणाऱ्या महिलांची संख्या 32 टक्के आढळली.

एलपीजीव्यतिरीक्त इतर इंधन का वापरता, यावर महिलांची प्रतिक्रिया अशी होती - एलपीजी गॅस शेगडी वापरायला आवडते पण सिलेंडर लवकर संपण्याची धास्ती असते. संपल्यावर नवा सिलेंडर लवकर मिळेल की नाही याची खात्री नसते. अलिकडं सिलेंडर लगेच मिळू लागलाय पण तरीही गॅस वाचवण्याची सवय लागलीय. अलिकडं केरोसिनही मिळत नाही. दोन लिटरसाठी दोन तास रांगेत उभं राहावं लागतं. ते आणा, शेणी किंवा इतर जळणावर ओता

त्यातून येणाऱ्या धुराचा त्रास सोसा यापेक्षा एलपीजी गॅसची विनाधुर निळी ज्योत हवाहवीशी वाटते. आंघोळीच्या पाण्यासाठी मात्र सर्रास चुलीचा वापर होत असल्याचे संशोधकाला आढळले.

एलपीजीव्यतिरिक्त स्वयंपाकासाठी वापरले जाणारे इंधन

उस्मानाबाद

इंधन प्रकार	वापर	टक्के
जळाऊ लाकूड	44	44
बायोमास	14	14
कोळसा	0	0
इतर	42	42

नांदेड

इंधन प्रकार	वापर	टक्के
जळाऊ लाकूड	38	38
बायोमास	34	34
कोळसा	0	0
इतर	28	28

लातूर

इंधन प्रकार	वापर	टक्के
जळाऊ लाकूड	0	0
बायोमास	46	46
कोळसा	0	0
इतर	54	54

बीड

इंधन प्रकार	वापर	टक्के
जळाऊ लाकूड	0	0
बायोमास	44	44
कोळसा	0	0
इतर	66	66

मराठवाड्यातल्या चारही जिल्ह्यांमध्ये एलपीजीच्या वापरासोबत बायोमास वापण्याचं प्रमाण जास्त आहे. जळाऊ लाकडाचा जास्त वापर नांदेडमध्ये होतो. हे प्रमाण शहरी भागात आढललं कारण तिथं बायोमासची उपलब्धता नव्हती. चारही जिल्ह्यांमधल्या महिलांच्या मते गॅसच्या शेगडीनं आयुष्य सुखी, कमी कष्टाचं झालं आहे. परंतु, सवय आणि आर्थिकदृष्ट्या फुकट मिळणारं इंधन आजही सोडवत नाही.

▪ **इंधनासाठीची पायपीट**

रोजच्या इंधनासाठी किती पायपीट करावी लागते हा महत्वाचा प्रश्न होता. इंधनासाठीचे कष्ट आणि त्यासाठी दयावा लागणारा वेळ यासाठी संशोधकानं प्रश्नावली तयार केली. त्यावरच्या चर्चेत महिलांनी मोघमपणे मैल या परिमाणात अंतरासंदर्भातली उत्तरं दिली.

उस्मानाबाद जिल्ह्यातल्या महिलांनी सांगितले, की त्यांनी खूप लांब जावं लागतं. साधारणपणे 3 ते 4 किलोमीटर इंधनासाठी जाणं होतं. तिर्थ खुर्दच्या महिला म्हणतात, की एकतर शेत लांब आहे. शेतात कामाला गेलं की येताना भाराभर जळण डोक्यावरून आणायचं असं साधारण गणित असतं. दुसरं असं की आसपास सामाजिक वनिकरणाची जमीन असल्यानं तिर्थ इंधन गोळा करायला मज्जाव असतो. शिपाईमाणसं काडीलाही हात लावू देत नाहीत. तिर्थ खुर्द ग्रामपंचायतीचे शिपाई सांगतात, की एलपीजी गॅस आल्यानं महिलांची जरा सोय झालीय. त्याही आता सुधारल्यात. सिलेंडर संपण्याआधीच नवा नोंदवतात. मंगरूळातले महादेव माशाळकरांच्या घरी संशोधकानं विचारणा केली तेव्हा त्यांची पत्नी घरात नव्हती. ते म्हणाले, की या सरकारनं महिलांना गॅसची शेगडी दिली ते काम छानच केलं. बाईमाणसाला आता जरा बसायला, आराम करायला वेळ मिळतो. दोनतीन तासाचं काम अर्ध्या तासावर आलं. नांदेडमधल्या महिलांना जळणासाठी 3-4 किलोमीटर जावं लागतं असं त्या सांगतात. शेत असेल तिथवर जावं लागतं. शेत नसेल तर जळण नाही. वखारीसुद्धा आता जास्त चालत नाहीत. शेतात कामाला गेल्यावर येईपर्यंत जळणाची सोय करावी लागते. लातुरातल्या महिलांना जळणासाठी रोजची 2 ते 4 किलोमीटरची तर बीडमधल्या महिलांना रोजची 3-4 किलोमीटरची पायपीट करावी लागते.

▪ **इंधन गोळा करण्यासाठी वेळ**

चुलीसाठीचे इंधन गोळा करण्यासाठी लागणारा वेळ जाणून घेणं हा अभ्यासातला महत्वाचा मुद्दा होता. या विषयावर सर्वच महिला उत्स्फूर्तपणे बोलल्या. सकाळी सहा-सातलाच चूल पेटवायची म्हणजे आदल्या दिवशीच इंधनाची सोय करून ठेवणे आले. इंधन लगेच पेटत नाही. त्यासाठी शेणी, केरोसिन वापरून जाळ करायचा. तो वापरून जळण पेटवायचे. उन्हाळ्यात-हिवाळ्यात बरं पण पावसाळ्यात कोरडं इंधन मिळवणं, ते साठवणं आणि पेटवणं हे सगळंच मोठं दिव्य. पावसात चूल फुंकून जीव मेटाकुटीला येतो. धुरानं डोळे आणि छाती भरून येते. या सगळ्या उपद्व्यापात दोन-तीन घालवायचे ते वेगळेच. त्यामुळंच बटन दाबल्यावर पेटणारी गॅसची निळी ज्योत महिलांना आवडू लागली आहे. इंधन गोळा करण्यासाठी रोजचे दोन-तीन

तास खर्चावे लागतात, असं चारही जिल्ह्यातल्या महिलांनी सांगितलं. घरच्या गायी-म्हशी असल्या तर शेणाच्या गोवऱ्या थापाव्या लागतात. रोज शेतात जाता-येताना, दिवसभर काम करताना उद्याचा जळणाचा विचार डोक्यातून जात नसायचा. उज्ज्वला योजनेमुळं यातून महिलांची सुटका झालीय.

▪ चूल आणि मूल

आरोग्याच्या दृष्टीनं महत्वाचा प्रश्न संशोधकानं विचारला. चुलीवर स्वयंपाक करताना घरातली लहान मुलं, वृद्ध आणि मोठी माणसं कुठं असतात? बहुतांश महिलांचं उत्तर आलं, की एका खोलीचं घर. मुलं जाणार तरी कुठं. उन्हाळ्याच्या दिवसात घराबाहेर असतात. पण स्वयंपाकाची वेळच अशी असते की त्यावेळी सगळी मंडळी घरातच असतात. धूर सगळ्यांच्याच डोक्यात जातो. हरबळच्या (नांदेड) कमलाबाई बन, राधाबाई टोकलवाड, काकरांब्यात (उस्मानाबाद) राहणाऱ्या इंदुबाई गायकवाड, बिजनवाडीच्या (उस्मानाबाद) राधा सदाशिव शिंदे, बीडच्या हुसनबी या

सगळ्या महिलांचं एका मुद्यावर एकमत होतं. ते म्हणजे - आमची घरं छोटी. मुलं, मोठी माणसं घरातच असतात. आमच्यासारखाच धुराचा त्रास त्यांनाही सहन करावा लागतो. मोठी माणसं ओरडून लहान पोराना घराबाहेर काढतात. पण रात्रीच्या वेळी, पावसात कुठं जाणार. सरपण ओलं, दमट असलं की धूर नाकाला झोंबायचा, खोकला यायचा, डोळे लाल व्हायचे. गॅस शेगडी आल्यापासून हे सगळं थांबलं.

गॅस आल्यापासून धूर बंद झाला. यामुळं आरोग्य सुधारण्यास मदत झाली का, या प्रश्नावर सगळ्यांचं उत्तर होकारार्थी होतं. नाव्होली (बीड) येथील कलावती जाधव म्हणाल्या, की चुलीच्या धुरात खूप हाल काढलं बायामाणसांनी. बायकांच्या अवस्थेकडं आता कुठं सरकारचं लक्ष गेलं. उन्हाळ्यात चुलीच्या झळा अंगाल बसायच्या. पावसाळ्यात लाकडं जळता जळायची नाहीत. धुरानं घर भरून जायचं. बरं झालं. आमच्या वेळेला नाही तरी किमान आमच्या लेकीसुनांच्या टायमाला तरी गॅसची शेगडी आली. तुकाची वाडी येथी विजूबाई चौरे म्हणाल्या, की या जळणापायी बायकांचे डोळे गेले. उस्मानाबादमधल्या मंगरुळच्या मंदाबाई हजारे यांच्या मते, उज्ज्वला योजना आल्यानंतर गावातल्या बायांमध्ये एकच विषय असायचा. आज हिच्या घरी गॅस आला, तिच्या घरी आला. महिलांचे कष्ट सरकारनं खरंच कमी केले. काही कारणानं घरी एकटं म्हातारं माणूस राहिलंय त्यांचं तर फार बरं झालं गॅस शेगडीमुळं. गॅसनं खोकला, धगीचा त्रास, उष्मा, धूर, डोक्यांची चुरचुर सगळं घालवलं. नांदेडमधल्या महिला म्हणाल्या, की चुलीचं जळण फुकट मिळतं असं वाटायचं पण फुकट कसलं? त्यापायी किती दुखणी अंगाला लागत होती हे आता गॅस आल्यावर कळतंय. दमा-खोकल्यानं घरातली बाई आजारी पडली की आख्खं घर आजारी पडायचं. चुलीच्या धुरामुळं हवा प्रदुषित होते याचा अनुभव सगळ्याच महिलांना होता. विशेष म्हणजे आईसाठी घरात गॅसचीच शेगडी हवी, हे युवा पिढीलाही पटलं आहे. उस्मानाबादेतल्या तीर्थ खर्दच्या राधाबाई जाधव म्हणाल्या, की जळणाचा धूर माणसाच्या

शरीरात जातो, झाडांवरही जातो. त्यांच्या जवळ असणाऱ्या कलावती जाधव किंवा मंगळुरातल्या कांताबाई क्षित्री यांच्या मते चुलीच्या धुरानं होणारं प्रदूषण झाडांना आणि माणसांना जीवघेणं आहे.

नांदेडातल्या बिलाल मशिदीजवळ राहणाऱ्या शमीमबी शेख म्हणाल्या, की उज्ज्वला योजनेतून गॅस शेगडी मिळाल्यावर एजन्सीतला माणूस आला होता. हवेच्या प्रदुषणामुळं दिल्लीसारखी अवस्था गावाची होईल, असं म्हणत त्यानं गॅस कसा वापरायचा ते सांगितलं होतं. स्वच्छ इंधन म्हणजे एलपीजी याचा अनुभव आता सगळ्यांनीच घेतलाय.

▪ वाचलेल्या वेळेचा सदुपयोग

बटणासरशी चालुबंद होणाऱ्या गॅस शेगडीमुळं महिलांचा वेळ वाचवलाय. या वेळेमुळं नांदेडच्या नुरजहॉ बेगम अब्दुल अजिझ आता दुसऱ्यांकडे घरकामाला जाऊ लागल्या आहेत. त्यातून चार पैसे गाठीला लागत असल्याने त्या खुष आहेत. त्यांच्या जवळ राहणाऱ्या हसीना बेगम यांची परिस्थिती नुरजहॉपेक्षा चांगली. त्यांना दुसऱ्यांकडे कामाला जावं लागत नाही. पण गॅस आल्यापासून मुलांबरोबर खेळायला, गप्पा मारायला त्यांना वेळ मिळतोय. त्यांच्याच शब्दात सांगायचे तर 'सुकून मिलता है.' नांदेडमधल्या इंदिरानगर, बडी मस्जिद, पुलाजवळच्या वस्तीतल्या महिला घरची कामं आटोपून फुलं ओवायचा धंदा करतात. फुलझड्या विकून त्यांना बऱ्यापैकी पैसा मिळू लागला आहे. लातूरच्या वासनगावातील सविता गायकवाड यांचा वेळ गॅसनं वाचवला आणि त्या कामावर वेळेवर जाऊ लागल्या, त्यामुळं घरीसुद्धा वेळेत परतू लागल्या. गॅसनं वेळ वाचवला आणि त्याचबरोबर मनालाही शांती दिली. उरलेल्या वेळात कोणी बांगड्या भरायला जातं, कोणी घरकाम करतं, कोणी फुलं माळायला जातं. जळणाचं ओझं डोक्यावरून हटल्यानं ग्रामीण भागातल्या बायकांना शेतातली कामं करायला आणखी हुरूप आलाय. गॅस शेगडीनं बायकांचा दिनक्रम बदलून टाकलाय. त्यांना विश्रांती मिळू लागली. मुलाबाळांसोबत अधिक वेळ त्या घालवू लागल्या. गॅस शेगडीनं दिलेला सन्मान अनेकींना महत्त्वाचा वाटतो. अन्यथा माझ्या नावाचं बँक खातंच आजवर नव्हतं. मला कुठल्या मिटींगला कोणी बोलावलं नव्हतं. गॅसमुळं हे घडलं, असेही अनुभव अनेक बायकांनी सांगितले. सांजा (उस्मानाबाद) येथील कमल पवार या पारधी वस्तीतल्या महिलेनं सांगितलं, की माझ्या नावावर गॅस कनेक्शन आल्यापासून शेजारणी जाता-येता म्हणतात कमलचा भाव वाढला म्हणून. कमल आता भांडी घासून हात काळे करणार नाही. नशीब कमलचं.

❖ सारांश, निरीक्षण

- 1) प्रधानमंत्री उज्ज्वला योजनेची माहिती शहरी आणि ग्रामीण गरीबांपर्यंत चांगल्या प्रकारे पोहोचली आहे. वर्तमानपत्रातल्या आणि टीव्हीवरच्या जाहिराती, स्थानिक लोकप्रतिनिधी आणि गॅस एजन्सीच्या व्यक्ती यांच्यामुळे योजनेचा प्रसार झाला आहे. लाभार्थ्यांना योजनेची पूर्ण माहिती असल्याचे आढळून आले.
- 2) घरात गॅस शेगडी आल्यानंतर गॅसचा वापर वाढला आहे. चार जिल्ह्यातले 36.75 टक्के लोक आता फक्त एलपीजी वापरतात तर 32 टक्के लोक एलपीजीबरोबर इतर इंधनाचा वापर करतात.
- 3) जळण, बायोमास फुकटात उपलब्ध होत असले तरी त्यासाठी रोज 3-4 किलोमीटरची पायपीट आणि दोन-तीन तासांचा वेळ द्यावा लागतो. या सगळ्याचे मूल्य शून्य असते.
- 4) चारही जिल्ह्यांमधल्या स्त्रिया चुलीवर स्वयंपाक करत असताना बहुतेकदा त्यांची मुलं त्यांच्या आसपासच वावरतात असं आढळलं. त्यामुळं धुराच्या दुष्परिणामाला ही मुलंही बळी पडतात. या धुरामुळं दमा, खोकला, श्वसनाचे आजार, डोळ्यांचे विकार, डोकेदुखी, सर्दी यासारखे आजार होत असल्याचं महिलांनी सांगितलं. गॅस आल्यामुळं या सगळ्यांच प्रमाण लक्षणीयरित्या घटत असल्याचा त्यांचा अनुभव आहे.
- 5) चुलीच्या धुरामुळं छप्पर काळं होतं, घरातले कपडे काळे होतात म्हणजेच माणसाच्या शरीरावरही परिणाम होतच असणार, हे सर्व महिलांना समजतं. जळणासाठी झाडांची तोड होते. पर्यावरणाला हे चांगलं नाही, याचीही जाणीव महिलांना आहे.
- 6) एलपीजी गॅसमुळं सगळ्याच महिलांचा वेळ वाचू लागला. त्याचा फायदा त्यांच्या शारीरिक-मानसिक आरोग्याचं संवर्धन होण्यात झालाय. मुलं, कुटुंबाबरोबर त्या आता अधिकचे आनंदी क्षण घालवू शकतात. आर्थिक कमाईचे मार्ग शोधण्यासाठी त्या घराबाहेर पडू शकतात.
- 7) एलपीजीचे फायदे आणि चुलीचे तोटे हे उज्ज्वला योजनेमुळं चांगले लक्षात आले असले तरी गरीबीमुळं फुकटचं जळण अजूनही बहुतेक महिलांना सोडवत नाही, ही वस्तुस्थिती आहे. सिलेंडर लवकर भरून मिळाला नाही तर काय किंवा आर्थिक बचत म्हणून गॅस पुरवून वापरण्याकडं महिलांचा कल आढळतो. एलपीजीचा वापर वाढण्यासाठी त्याची किंमत आणखी कमी व्हायला हवी, असं सर्वांचं मत आलं.
- 8) एलपीजी शेगडी घरी येणं ही प्रत्येक महिलेला अभिमानाची बाब वाटते. महिलेच्या नावावर शेगडी असणं, आपल्या नावावर बँक खातं असणं, याचं सर्वांना अपार कौतुक आहे. यामुळं घरातली आपण जबाबदार, महत्त्वाची व्यक्ती आहोत, अशी भावना निर्माण झाल्याचं महिलांनी सांगितलं. घरी चूल असल्यावर कोणी पाहुणा आला तर त्याला चटकन चहाचा कपदेखील देता यायचा नाही. आता गॅस शेगडीमुळं ते शक्य होतं. यामुळं सामाजिक प्रतिष्ठा वाढल्याचं महिलांना वाटतं.

❖ सूचना

नांदेड, उस्मानाबाद, लातूर आणि बीड या जिल्ह्यातल्या महिलांकडून आलेल्या सूचना अशा -

- 1) प्रधानमंत्री उज्ज्वल योजनेचे लाभार्थी या सामाजिक आर्थिक जातीनिहाय जनणना 2011 च्या यादीनुसार गरीब कुटुंब प्रमुख महिला आहेत. मात्र काही महिलांची आर्थिक स्थिती कमजोर आहे, तिला या योजनेची गरज आहे तरी निर्धारित निकषांची पूर्तता होत नसल्याने ती योजनेचा लाभ घेऊ शकत नसल्याचे आढळले. आवश्यक कागदपत्रांची पूर्तता नसणे हे एक लाभार्थी न होण्यातला अडथळा आहे. शासनाने गावपातळीवर गरजू लोकांची यादी तयार करणारी यंत्रणा उभारून माहिती मागवली पाहिजे, असे संशोधकाला वाटते.
- 2) एलपीजी शेगडीचा अनुभव घेतलेल्या प्रत्येक महिलेला त्याचा वापर करण्याची इच्छा आहे. मात्र सिलेंडरचा खर्च परवडत नसल्याचे अनेकांचे म्हणणे पडले. दरमहा बदलणारा सिलेंडरचा दर पाहता किमती आणखी महागणार तर नाहीत ना, अशीही भीती अनेकींच्या मनात असते. किफायती दराच्या बाबतीत शासनाने निर्णय घ्यायला हवा.
- 3) 'स्वच्छ इंधन, बेहतर जीवन' अशी प्रधानमंत्री उज्ज्वला योजनेची जाहीरात आहे. मात्र स्वच्छ इंधनाचा वापर वाढवण्यासाठी, स्वतःचे आर्थिक जीवनमान उंचावण्यासाठी नेमके काय करायला हवे हेही शासनाने लक्षात आणून द्यावे. महिलांच्या हाताला काम देणाऱ्या योजना या योजनेशी जोडायला हव्यात. प्रधानमंत्री उज्ज्वला योजनेमध्ये आरोग्य, पर्यावरण याबरोबरच दारिद्र्यरेषेखालील महिलांच्या आर्थिक उन्नतीलाही महत्त्व द्यायला हवे.